

ФОРМУВАННЯ ГІПОТЕЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНИХ ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ВІДНОСИН

Варто погодитися з тим, що на стику двох століть розмови про кризу історичних знань у вітчизняній науці набули особливої гостроти. Як діалоги, так і відповідні настрої мають цілком логічне пояснення – це хронічне незадоволення історіографічним жанром, почасти втрата теоретико-методологічних орієнтирів, яку особливо гостро відчули вітчизняні науковці в період відмови від наднаціональної марксистської ідеології. При цьому криза ідентичності історичної професії переживалася і західними колегами (пригадаємо Ф.Фукуяму з його книгою «Кінець історії і остання людина») [1], хоча її наслідки в умовах світоглядного плюралізму, безумовно, були менш відчутними. З огляду на висловлене, логічно припустити, що методологічно криза не меншою мірою зачепила і таку складову науки про минуле, як всесвітня історія. У той самий час справедливо відзначити, що ідеологічна заангажованість радянських істориків усе ж не змогла завадити процесу професійного ознайомлення з кращими досягненнями західної історіографії. Як би там не було, але копітка «робота в стіл» окремих вітчизняних науковців все ж привела до надбання певного інтелектуального багажу, без якого неможливо було б справжнє оновлення історичних знань. Означена умова стала причиною того, що сьогоднішня ситуація в контексті наукового діалогу та осмислення всесвітньої історії вітчизняними і зарубіжними дослідниками цілком корелюється зі змістом сучасних методичних парадигм. Але в той же час говорити про існування якоїсь єдиної, всеохопної історичної парадигми, безумовно, буде перебільшенням. Цю тенденцію досить чітко визначив член-кореспондент НАН України С.Віднянський. Він констатував: «Навряд чи можна сподіватися, що який-небудь єдиний підхід до вивчення всесвітньої історії зможе вичерпно висвітлити певний її період» [2]. Саме тому контури методологічного дискурсу наукових спільнот продовжують з'являтися на сторінках вітчизняних видань. З них ми дізнаємося, що інтелектуальні сили української історичної науки переважно зосереджені на осмисленні національної історії та виявленні її місця в європейському історичному процесі. Вкрай актуальним залишається пошук відповідей на глобальні й регіональні виклики, які виникають перед нами на шляху відтворення нового академічного синтезу історії України. Методологічні дискусії вже стали об'єктом інтересу таких вітчизняних істориків, як: Ю.Алексеев, Н.Кравченко, Ю.Павленко,

Л.Зашкільняк, М.Дорошко, Е.Афонін, О.Бандурка, А.Мартинов, О.Ситник, С.Віднянський, Я.Верменич, О.Горенко та багатьох інших [3].

Загалом актуальність дослідження методології проблеми міждержавного співробітництва і міжнародних відносин зумовлена необхідністю теоретичного осмислення складної палітри соціальних, політичних і міжнаціональних процесів, які мали місце і продовжують відбуватись у регіонах і субрегіонах європейського континенту. Самі субрегіони в сучасній політичній науці стали не просто об'єктом інтересу низки інтелектуалів, а навіть виокремились у конкретну прикладну форму дослідження – регіоналістику. Фактично новий напрям політичних досліджень виник як наслідок диференціації політичної науки і необхідності більш глибоко вивчати такий історико-політичний феномен, як субрегіон. До того ж, не в останню чергу, підвищення наукового інтересу до субрегіонів зумовлене подальшим становленням нової системи міжнародних відносин.

Як відомо, розпад біполярної системи міжнародних відносин викликав суттєві зміни у параметрах розвитку європейського континенту і став причиною формування низки нових держав. Відповідно проблема суверенітету стала предметом обговорення не тільки на державному, а й на міждержавному і регіональному рівнях. Формування великих наднаціональних структур (ЄС, Меркосур, Північноамериканська угода про вільну торгівлю, БРІКС) визначило як зміст дискурсу, так і необхідність дослідження нюансів регіональної специфіки в умовах глобальних економічних і політичних рухів.

Природа витоків наукового дискурсу може буди різною. Значною мірою вона залежить від тривалості того історичного часу, яким оперує дослідник. З точки зору географа кордони субрегіону є стабільними. В той же час для політолога, історика змінність кордонів, характеристик того або іншого регіону є достатньо природним політичним процесом. Таке розуміння проблеми субрегіону є цілком логічним і обґрунтованим. Для гуманітарія важливо, щоб субрегіон мав певну історично обумовлену своєрідність. Вона проявляється не лише на політичному, але й на соціальному, етнічному, культурному рівнях, тобто на всьому, що типологічно відрізняє субрегіональне товариство від сусідів. До того ж, на думку низки дослідників (О.Міллер, О.Чубарьян, Д.Роксандич, Е.Сюч, Х.Лаберг, Й.Клочовській) [4], на кожному хронологічно обумовленому етапі субрегіональна специфіка може змінюватися ситуативними політичними конфігураціями (чеські і словацькі землі у складі Австро-Угорщини, Чехословацька Республіка, протекторат Богемії і Моравії», Словацька держава, ЧРСР, Чеська і Словацька федеративна Республіка і, нарешті, Чеська та Словацька Республіки), але в цілому вона має свою історичну обумовленість, логіку і послідовність.

Загалом для історика в науковому субрегіональному дискурсі визначальним чинником є соціокультурна та історико-політична близькість. До уваги дослідниками береться схожість владних і соціальних структур, шляхи їх еволюції, схожість менталітету і культурних традицій. Фактично це варто розглядати як витоки або передумову формування субрегіону. При цьому проблема усвідомлення мешканцями субрегіону своєї спільності, її віддзеркалення у практичній площині, здатність до спільних політичних дій та утворення регіональних структур, на нашу думку, є вторинним чинником. Тобто більш важливим є субрегіон «у собі» (він включає також культуру і ментальність) як об'єктивне явище, ніж субрегіон «для себе» як політичний суб'єкт, якого в конкретному сенсі, як у випадку з Чехією і Словаччиною, фактично не існувало до двадцятого століття.

Особливості історико-політичних, геополітичних, соціально-економічних, етнонаціональних та інших аспектів розвитку європейських субрегіонів у часі і просторі підкреслюють П.Баран, П.Друлак [5], Д.Ковач [6] це є предметом багаторічних теоретичних досліджень фахівців різних галузей знань. Демонструється застосування різноманітних методологічних і методичних підходів до вивчення міждержавного співіснування як у субрегіонах, так і в процесі розвитку самої європейської цивілізації.

Справедливо визнати, що спроби аналізу концепції субрегіонів робилися і раніше. Наприклад, вивчення міждержавних відносин на рівні спільного регіонально-геополітичного поля дослідниками велось в логіці опису геополітичного простору, етнокультурних, господарських структур, звернення до історії. Однак справжній обсяг сучасних досліджень теми міждержавних відносин на рівні субрегіональної проблематики уявити досить складно, почасти тому, що вони стосуються окремих галузей гуманітарних знань і наукових дисциплін (історія, етнологія, археологія, безпекова європейська і регіональна політика, європейські трансформації), а почасти тому, що сама проблема як окремий напрям перебуває ще на етапі становлення.

Залежно від характеру дослідницьких завдань під чесько-словацьким субрегіоном переважно розуміється спільність часів Австрійської імперії, згодом господарсько-економічна спільність, інколи історико-культурна площина, або пізніше – зона транскордонного співробітництва [7]. Якщо методологія дослідження соціального і економічного розвитку Чехії і Словаччини традиційно перебувала в полі зору чесько-словацьких інтелектуалів, то парадигма дослідження міждержавної співпраці, політичних процесів на рівні Центрально-Східного регіону, а тим більше субрегіону, стала новим пошуковим напрямом.

З огляду на сказане, висловимо думку, що новий методологічний рівень аналізу міждержавних відносин в умовах розширення регіональних систем пов'язаний з необхідністю осмислити етнокультурні

та історико-політичні відмінності в умовах глобальної уніфікації. Означений виклик актуалізує завдання вивчати два процеси – опис етнічно-національної, історико-політичної різноманітності, а також – спроби їх типологізації на тлі доцентровості. Разом означені процеси можуть становити інтелектуальний майданчик для аналізу міждержавних чесько-словацьких відносин. При цьому в рамках активного дискурсу з приводу доцентрових інтеграційних процесів і наднаціональних тенденцій актуалізується завдання осмислення співвідношення субрегіональних, регіональних, національних і загальногромадських цінностей, аналізу параметрів регіональної самосвідомості.

Вже сьогодні науковці Центрально-Східної Європи (М.Ванек, Л.Кратка, М.Ханула, М.Кшінан) [8] активно намагаються дослідити і описати ментально-символічні системи, форми мислення, що є характерними для етнічних представників регіону. При цьому необхідно враховувати: якщо національні спільноти, які проживають на території Центрально-Східної Європи, тією або іншою мірою досліджувалися, то особливості субрегіонів, наприклад словацько-чеський симбіоз, не були об'єктом комплексного дослідження. Багато в чому це пояснюється фактом, що ці історико-територіальні утворення, які мають яскраво виражену локальну специфіку, протягом довгого періоду свого історичного минулого розглядалися крізь призму наднаціональних ідей або належності до більшого титульного народу.

Так, у часи «Весни народів» чехи свою національно-політичну філософію включили у зміст двох інтеграційних наднаціональних ідей – австрославізму та ідеї регіональної слов'янської єдності. Тому австрославізм Ф.Палацького [9], К.Гавлічека [10], В.Томека [11] являв собою програму компромісу між етнічним чеським інтересом та імперською моделлю Дунайської монархії. Їх політичною програмою був конституційний федералізм, автономія регіональних народностей, об'єднаних під скіпетром австрійського імператора.

На відміну від чеських національних ідеологів, словацькі інтелектуали (Я.Б.Магін, С.Тімон, Ю.Скленар, А.Бернолак, Ю.Фандлі) проявляли толерантність. Вони сформулювали «теорію гостинної зустрічі» словаків з угорцями-переселенцями з наступним укладанням між ними угоди про утворення спільної угорської держави. Реконструкція основних подій, пов'язаних зі становленням ранньої словацької національної ідеології, дозволяє стверджувати, що мовно-літературна модернізація була справою незначної словацької регіональної еліти.

Поступово в європейській історичній науці зусиллями конкретних національних діячів було накопичено значний інтелектуальний масив з проблеми локально-регіональних, етнокультурних спільнот. Зібраний матеріал аналізувався, і навіть робилися спроби створити цілісний об-

раз чеських і словацьких культур (проблема чесько-словацької спільності була об'єктом уваги Масарика [12]).

Дещо по-іншому історичне минуле Чехії та Словаччини представлене у рамках сучасного політико-ідеологічного дискурсу [13]. Зміст останнього переважно сконцентрований на конструюванні ситуативних політичних доктрин (необхідність аргументувати наявність федеративної республіки, окремих республік, тісної інтеграції у рамках наднаціональних об'єднань). Їх автори використовують історію субрегіону як вибіркового інструмент (М.Ванек, Л.Кратка, Я.Карпичек, М.Благова, Д.Ковач, М.Славомир). У таких випадках дискусії щодо субрегіональних кордонів, їх минулого і майбутнього віддзеркалюють певні політичні орієнтації, що цілком справедливо зумовлює появу запитання: для чого і кому така постановка проблеми вигідна? З огляду на сказане, цілком логічно конкретніше означити методи пізнання і теорію наукового аналізу історії субрегіонів, що дозволить більш чітко окреслити рамки можливих політичних і соціальних викликів.

При цьому варто визнати, що від регіональної і субрегіональної динаміки, їх позитивних результатів на пряму залежить не тільки доля трансформацій окремих територій, але в цілому і безконфліктний стан низки країн, регіонів і субрегіонів. Відомо, що сьогодні в Західній Європі існує близько сотні регіонів, вони відрізняються укладом життя населення, культурними традиціями, мовними особливостями.

Субрегіоналізація має як позитиви, так і недоліки. До плюсів, безумовно, належить потенціал підвищення ефективності вирішення проблем міждержавних відносин. До мінусів – зростання суперництва європейських регіональних «важковиків», міждержавна конкуренція, практика етнічних і національних змагань. Наведені обставини створюють для мешканців субрегіонів підстави вимагати для себе особливого статусу, а в окремих випадках навіть претендувати на політичний суверенітет (Каталонія, Корсика, Північна Ірландія, Південний Тіроль, проблема Кіпру, проблема автономної спільноти басків). Ці процеси є наслідком формування національних держав, починаючи з XVIII ст., міграції населення в XIX–XX ст. і численних змін державних кордонів за результатами світових воєн. Відповідно реалізація парадигмального ланцюжка «єдина Європа», «Європа держав», «Європа регіонів», «Європа націй», беззаперечного за своєю теоретико-політичною суттю і націленого на проведення довготривалої ефективної регіональної політики, вимагає нашого наукового аналізу, осмислення та узагальнення всіх складових політичного процесу міждержавного співіснування Чеської і Словацької Республік.

Визначення поняття «Європа регіонів» виникло як наслідок кризи держави-нації, процесів економічної і політичної глобалізації, розширення інтеграційних процесів, а разом з тим і пробудження активності на

місцях і загострення локально-регіональної етнічності. Суб'єктами цих процесів, вважає колишній директор Словацького інституту історії Душан Ковач, стали не тільки адміністративно-територіальні райони багатьох країн, області транскордонної співпраці, але й субрегіони, на яких раніше розміщувалися федеративні держави [14].

У той же час не тільки їх географічна близькість, місцями тісне взаємне переплетіння складної історії, тенденції соціально-економічного розвитку, культурна спорідненість держав субрегіону дозволяють автору ставити питання про необхідність концептуально осмислити проблему взаємовідносин двох країн. На жаль, теорія аналітики регіональних процесів зіткнулася з тим, що дослідження або носять констатуючий характер, або описують зовнішні прояви процесів, що відбуваються. Назріла необхідність концептуально поєднати аналіз зовнішніх характеристик історико-політичного регіону з глибокою саморефлексією. По суті, мова повинна йти про субрегіональну герменевтику, дослідження міжкультурних, ідеологічних і політичних контекстів як на тлі спільного історичного минулого, так і з позицій історичної перспективи.

Зазначимо, що концептуальне осмислення міжнаціональних відносин на субрегіональному рівні продовжує включати у свій зміст два політико-історичних імперативи – доцентровість і відцентровість, об'єднавчий та ізоляціоністський, наднаціональний і національний. При цьому згаданий імператив, його зміст, практика реалізації, навіть і термінологічне наповнення досі не отримали однозначної оцінки та визначення у вітчизняній і зарубіжній історіографії (Ено Сюч, «Три исторических региона» [15], О.І.Міллер [16], М.Ванек, Л. Кратка [17], М.Ханула, М.Кшінан [18]). Варто визнати, що в марксистській історіографії існувала значна кількість досліджень, присвячених доцентровому процесу безхмарного співіснування чехів із словаками (М.Матоуш, О.Кизченко, І.Гранчак, І.Бірюков, В.Дальшіна [19]). Цілком логічно, що в марксистській історіографії головна увага приділялася соціально-класовій традиції, а в історії розвитку ідеї чесько-словацької взаємності розглядалися ті концепції, які відповідали ідеології дослідження. З огляду на викладене, в умовах пролетарського інтернаціоналізму національні прагнення словаків трактувалися як сепаратизм та піддавалися критиці.

Справедливо буде визнати, що національні ідеї, а втім і судження про своєрідність історико-культурного простору чеського та словацького народів почали отримувати змістовно-концептуальне оформлення ще в період створення їх національних програм – у 30-х–40-х рр. XIX ст. Для підтвердження цієї тези варто звернутись до історії багатовікових відносин згаданих народів. В їх спільному і самобутньому минулому, а з часом і в інтелектуальному тезаурусі чеських і словацьких національних теоретиків можна знайти достатньо прикладів актуалізації концепції

формування наднаціональної, тобто чесько-словацької спільності. Відомо, що в той самий час існували й інші теоретичні концепції формування націй, а втім і перспективи міжнаціональних відносин, які базувалися на спільній історико-регіональній специфіці. Нашу думку варто підтвердити прикладами з теорії націотворчості словацьких і чеських ідеологів.

Так, процес появи словацько-чеських протиріч у царині стратегії розвитку концепцій їх національно-регіональних інтересів варто вважати діалектичним явищем. При цьому цілком зрозуміло, що, незважаючи на паростки, а з часом і на наявність сформованої власної словацької національної еліти, професійна довершеність чеських ідеологів, їх наукова та політична позиції, безупереч, здійснювали тиск на становлення словацької національної парадигми. Прикладом може слугувати майже менторська позиція чехів Я.Малого [20] і Ф.Палацького [21] стосовно визначення місця словаків у багатонаціональній регіональній системі Дунайської монархії. До речі, переконання Я.Малого були близькі чесько-богемській політичній еліті, яка здебільшого розглядала словаків як можливу «підпору» для імперської політичної системи в Угорському королівстві. Звідси спроба окремих австрійських, чесько-богемських політиків – Л.-Л.Туна, Ф.Щузельки – затягнути «3 мільйони угорських словаків» [22] у доктринальну площину підтримки стабільності в наднаціональній Австрійській імперії. Втім, Л.Штур [23] у діалозі з ідеологами австрославізму – К.Гавлічком, Ф.Палацьким наполегливо відстоює право словацького племені на збереження в регіоні своєї мовної, а звідси і національної індивідуальності [24]. Він вважає, що доцентрова за своєю суттю парадигма австрославізму згубно вплине на процес розширення словацької національної ідентичності [25]. Така принципова оцінка фактично означала розширення ідентифікації словаків у чесько-словацькому історико-культурному просторі і заявляла про претензії словацьких ідеологів на самостійну програму словацького національного розвитку.

В той же час, незважаючи на своє словацьке коріння, Я.Коллар [26], П.Й.Шафарик [27] інтелектуально були зорієнтовані на те, щоб враховувати специфіку історико-культурного простору. Звідси ідея П.Й.Шафарика і Я.Коллара про єдину чехословацьку літературу. З цього моменту національна словацька ідея за Я.Колларом отримує оболонку мовно-культурної спільності «чехословацького племені» [28]. Загалом у колларівській ідеї «єдності» двох західних слов'янських народів містилося переконання про неможливість і безперспективність розвитку самостійної словацької мови і літератури в історичних умовах, що склалися у Центрально-Східній Європі. Щоправда, вважає ужгородський дослідник Є.Бевзюк, колларівська помилка є характерною і для деяких ідеологів початкового періоду будівництва націй. Для ранніх теоретиків нації їх особиста належність до недомінантної етнічної групи, практичний бік

емансипації та ідеологізації своєї власної етнічності потребували зовнішньої підтримки і визнання. Тому низка словацьких будителів процес етнічної легітимізації намагалася пройти, спираючись як на регіонально-політичну специфіку, так і використовуючи чесько-словацький принцип духовно-культурної близькості [29]. Відповідно колларівська ідея чехословацького племені отримала подальший розвиток і теоретично обґрунтовувалася пізніше у праці «Слов'янська взаємність Яна Коллара», що належала перу відомого політичного діяча Чехословацької Республіки Т.Г.Масарика [30]. Останній ідею «єдності» чехословацького племені вже модернізував у концепцію чехословацької національної єдності.

Процес політизації словацького руху актуалізував вплив чеських національних ідеологів на зміст словацької національної парадигми часів революції. Надати однозначну оцінку цьому процесу дотепер не уявляється можливим, насамперед з точки зору наявності різних концептуальних поглядів на факт інтенсивності та глибини чесько-словацької ідеологічної спільності періоду революції 1848–1849 рр. Так, словацький історик Людовіт Голотік дотримується переконання, що «теорія єдності чехів і словаків, яка була відроджена і підтримана Т.Г.Масариком», припинила впливати на практичний аспект ідеологізації словацького національного середовища ще в 40-х рр. XIX ст. [31]. Л.Голотік стверджує, що сама ідея єдності чехів і словаків до початку «Весни народів» вже втратила свою актуальність, а тому говорити про залежність словацького національно-культурного регіону від динаміки розвитку чеського регіону, вважає словацький дослідник, не буде помилковим. Інший словацький дослідник Я.Новотний – дотримується думки, що в часи революції знову актуалізувався проект чесько-словацького історико-культурного простору як такого собі надетнічного об'єднання [32].

Врахувавши думку Л.Голотіка, все ж вважаємо за доцільне стверджувати, що наявні історичні факти дозволяють говорити про певне «перезавантаження» чесько-словацьких відносин у період революції 1848 – 1849 рр. Саме на цей аспект вказує словацький історик В.Матула, який, дослідивши проблему, дійшов висновку, за яким у лідерів словацького революційного руху в період їх боротьби за національну свободу ключового значення набувала боротьба за відновлення регіональних зв'язків та довіри і співробітництва з чехами [33]. При цьому, гадаємо, буде цілком правомірним вважати, що наявний критицизм стосовно доцентрової чеської національної парадигми і в той самий час неможливість розриву чесько-словацьких ідейно-духовних зносин періоду революції 1848–1849 рр. – це логічна данина процесу зростаючої ролі словацької національності в умовах відцентрових процесів.

На відміну від словацьких патріотів, дехто з чеських національних ідеологів свідомо підкреслював свою особливу культурно-історичну ста-

тусність у історико-культурному просторі, чим інколи ставили словацький народ на рівень певного додатку до власної ідентичності.

Так, К.Гавлічек-Боровський не відкидає ідею наднаціональної інтеграції, а скоріше розглядає її як процес зближення окремих, близьких за культурою та регіоном слов'янських племен. У такій інтерпретації доцентрова концепція в змісті процесу формування чеської національної спільності постає як певна інтелектуальна платформа для утворення етнічної «чехословацької» спільності [34]. При цьому К.Гавлічек-Боровський відводить чехам функцію політичного локомотива у слов'янському регіоні Австрійської імперії. До того ж, через впевненість у «високій організованості чеського народу» політичний діяч надає останньому право виступати від імені єдиного «чехословацького племені» [35]. Цілком зрозуміло, що наведене судження породжувалося національними, етнокультурними, геополітичними, історичними, соціально-правовими та економічними особливостями регіону. Безперечно, програмне бачення Гавлічеком доцентрової концепції як чеського національного руху, так і вирішення проблеми історико-культурного простору зближення чехів із словаками відповідало ідеям чеських австрославів та, безумовно, заперечувало шутовську національну концепцію індивідуальності і самостійності словацького народу.

Безпосередньо своє концептуальне уявлення можливого варіанту розв'язання озвученої проблеми – об'єднання низки західних слов'янських земель за сценарієм «малого панславізму» – Гавлічек сформулював на сторінках «Народних новин» у програмній статті «Наша політика». Концепція нашого майбутнього, – стверджував ідеолог австрославізму, – полягає в об'єднанні всієї чехослов'янської нації в одне ціле [36].

Ф.Палацький, К.Гавлічек-Боровський свідомо вибудовували уявну суб'єктивну концепцію перманентного існування єдиного народу в певному історико-культурному просторі. Між тим очевидно, що така концептуальна оптика все ж віддзеркалює історичну реальність регіону. На нашу думку, публічну риторичку, а звідси і політичну доцентрову концепцію низки представників чеської національної партії, варто розглядати як природний етнічний егоїзм періоду формування нації, що, відповідно, і відбилося на змісті національної ідеології із її ідеєю «малого панславізму» [37]. Втім, варто визнати, що зміст наднаціональної ідеї «малого панславізму» все ж «не вмещував» в поняття «регіон». Регіональний принцип (у поліетнічній монархії Габсбургів) поступається на панетнічному. Фактично неслов'янська частина регіону (німці, угорці) виводилася за рамки, а, точніше, виключалася з регіонального середовища австрійської монархії. Можна стверджувати, що протягом тривалого часу чесько-словацька, слов'янська і центральноєвропейська національні ідеї конкурують у поглядах інтелектуалів Центрально-Східного регіону Єв-

ропи. В той самий час варто підкреслити, що інтелектуальна конкуренція патріотів була лише складовою домінуючої політичної думки того часу – націоналізму. У цілому ідейно-політична платформа чеських доцентрових національних лібералів на чолі з Ф.Палацьким виразно проявилася в їх намаганнях легітимізувати програму федералістського устрою Австрійської держави, в якій адміністративний поділ здійснювався б за принципом збереження регіональних національно-історичних індивідуальностей [38].

Як відомо, концепція чесько-словацького національно-державного об'єднання набула реальних обрисів після Першої світової війни. Завдячуючи наполегливій діяльності Т.Г.Масарика, регіональна концепція «чехословакізму» отримала втілення у демократичній ідеології нової республіки. Як відомо, Т.Г.Масарик був прихильником концепції «культурного синтезу», а тому стверджував: «Вся наша історія, наше географічне положення ведуть до синтезу» [39]. Таким чином, чехи і словаки проголошувалися одним народом, їх державною мовою ставала «чехословацька». Остання, насправді, існувала в чеській і словацькій формах. Однак картина не була цілком ідилічною. Концептуальні розбіжності між чехами і словаками виникли вже в 20-і рр. ХХ с., коли словацькі політики активно почали домагатися автономії. А вже восени 1938 р., після трагічної для Чехословаччини Мюнхенської угоди великих держав, словацькі автономісти домоглися реалізації своїх планів. Концептуальний принцип історико-культурного простору чехів і словаків зайняв другорядну позицію. Наступний ланцюжок історичних фактів, за яким приховується активна інтелектуальна боротьба чеських і словацьких теоретиків доцентровості і відцентровості, можна було б продовжити майже до січня 1993 р., коли виникли дві новітні республіки – Чеська і Словацька. На цьому етапі виникає нова реальність, в умовах якої параметри компетенції національних урядів зазнають суттєвих змін, а члени спільного історико-культурного простору, отримавши самоврядність, самостійно виходять на міжнародну арену.

Як бачимо, в наведених фактах чітко проглядається тенденція існування двох політичних мотивів – наднаціонального і національного, інтеграційного і дезінтеграційного. При цьому, на думку Д.Ковача [40], Л.Вороса [41], процес субрегіоналізації набрав нових імпульсів. Мова йде про розвиток європейської інтеграції та загальноєвропейського співробітництва, що підвищує роль регіонів в архітектурі європейського континенту, розвиток яких у попередні десятиліття гальмувався жорстким протистоянням двох політичних систем.

У той же час з очевидною неоднозначністю дедалі помітніше на європейському континенті відбувається процес регіоналізації. В результаті «прозорості» кордонів уряди стикаються з виходом з-під їх контролю

мобільного капіталу, трудових ресурсів, товарів, культурних цінностей. Не тільки на державному рівні, а й на рівні інтеграційних об'єднань стає складніше регулювати вплив транснаціональних корпорацій.

У той же час неухильний процес глобалізації, як зазначають чеські і словацькі дослідники [42], супроводжується наростаючою регіоналізацією. Зростає значимість міждержавних політичних і економічних утворень як суб'єктів міжнародних відносин. Відповідно актуалізується проблематика дослідження процесів міждержавного співробітництва, регіональної інтеграції і регіонального розвитку, а також прогнозування виникнення і формування різних двосторонніх, міжрегіональних і міждержавних утворень. Перелічені фактори загострюють проблему теоретичного узагальнення змісту і спрямованості практики міждержавних процесів у регіональному та субрегіональному вимірах, проте надають особливої ваги необхідності дослідження шляхів, механізмів та досконалих політичних технологій, здатних мінімізувати наслідки регіональних і міждержавних криз.

Хотілось би наголосити, що в змісті особливого виду суспільних відносин як міждержавних відносин автор свідомо виокремлює такий його аспект, як субрегіон. Варто підкреслити, що методичному інструментарію субрегіонально-політичних досліджень присвячено незначну кількість робіт. Зокрема, еволюційному розвитку методів та інструментарію досліджень у сфері міждержавних відносин на рівні субрегіонів у останнє десятиліття достатню увагу приділено в працях Д.Ковача [43], Я.Карпичека, М.Благової [44], М.Ванека, Л.Кратки [45] та ін.

Названі теоретики, незважаючи на світоглядні принципи, різну національну належність, однак згодні в тому, що субрегіони за своїми змістовими компонентами характеризуються не тільки схожістю історичної долі, але й історико-політичною, соціально-етнічною та культурною різноманітністю своїх складових. Їх зміст пов'язаний із типом і часом зміни політичної системи, трансформаційним динамізмом інституціоналізації структур влади, діяльністю правлячої еліти та функціонуванням політичних партій. У цьому сенсі політичний процес у змісті міждержавних чесько-словацьких регіональних відносин, якщо врахувати нетривалий історичний період їх міждержавних трансформацій, хоч і достатньо безконфліктний, але, по суті, тільки розгортається.

У той же час європейські інтеграційні політичні процеси, що трансформували національні суспільні системи, не могли не відбитися на змісті комунікативного, інформаційно-регулятивного, а тим більше інституціонального аспектів міждержавної та військово-політичної співпраці країн Центрально-Східної Європи в цілому та Чеської і Словацької Республік зокрема. Цілком логічно, що вище означене позначилося на змістовому наповненні та темпах закріплення національного в змісті над-

національних європейських тенденцій. Таким чином, політичні процеси обумовили доцільність використання в нашому дослідженні системного, синергетичного та інших підходів. До того ж вони зумовили необхідність розгляду не тільки діалектики причинно-наслідкових зв'язків, що визначають динаміку розвитку міждержавних відносин, характерні точки біфуркації, альтернативні шляхи створення сприятливих умов для функціонування і розвитку суб'єктів взаємодії, а й можливість проектувати практику безперервності і дискретності на реалії міждержавного, регіонально-політичного процесу в контексті загальноєвропейської модернізації.

Звісно ж, що своєчасне осмислення динаміки, тенденцій і особливостей регіонального політичного процесу має широкий аспект інтерпретації в рамках політичної теорії, соціально-політичної практики, формування та реалізації державної регіональної політики. З огляду на зазначене, варто погодитись із думкою Д.Ковача [46] згідно з якою існуючі підходи оцінки просторово-регіонального аспекту міждержавної співпраці надають достатній інструментарій для історичної оцінки, але в той самий час не до кінця розкривають перспективні тенденції двосторонніх відносин. Отже, на порядок денний висувається теоретичне і методологічне оформлення нового підходу до системного висвітлення субрегіональних відносин. На нашу думку, зміст останніх варто розглядати як взаємодію окремих акторів міжнародних відносин не тільки в двосторонньому, регіональному вимірах з наступним екстраполюванням природи міжнаціональної міждержавної історико-політичної, історико-культурної специфіки на континентальний - макрорівень.

Відповідно до методології дослідження, за змістом якої фактично визначаються політичні реалії та регіональна перспектива, варто виокремити поняття «субрегіон». Останній включає у свій зміст етнокультурну і суспільно-політичну еволюцію історико-національних просторів. З огляду на сформульоване будемо аналізувати спільний чесько-словацький субрегіон як особливе, національно-культурне, стійке історико-культурне утворення. Останнє доповнюється геополітичною складовою та включає у себе, крім природно-географічної складової, органічні для цієї території етнічні символи, які екстраполюються на регіональний простір.

Такий підхід дає можливість змінити бачення міжнаціонального діалогу в означеному субрегіоні, зрозуміти не тільки його унікальність та багатовікову міжетнічну безконфліктність, а й одночасну інтродукцію в історико-культурний простір Центрально-Східної Європи, зрозуміти особливості сформованої в регіоні національної ідентичності, способів міжнародної комунікації та форм злагодженого міждержавного співіснування. Фактично під спільним регіональним історико-культурним

простором ми розуміємо таке собі магічне інтелектуальне дзеркало, в якому відбиваються різні якості людської духовно-соціальної практики. Важливо, що можна конкретно зрозуміти специфіку сучасної національно-політичної ситуації, знайти найбільш адекватні для мешканців Центрально-Східного регіону форми інтеграції в європейський простір і тим самим скоригувати практичний бік міждержавних відносин Чеської і Словацької Республік, зробивши тим самим їх більш органічними. Таким чином, інтегруючим початком міждержавної співпраці двох держав, що дозволяє трактувати його як гармонійну систему зв'язків, є історико-культурний простір.

Складовою дослідження спільного міждержавного чесько-словацького історико-культурного простору є також визначення історико-культурної специфіки чеського і словацького народів. Фактично вона включає історико-культурну динаміку, що мала місце на тлі такого династичного наднаціонального об'єднання, як монархія Габсбургів. Означена історична особливість етнонаціональних регіонів стала причиною формування в регіоні центрально-європейського типу культури, що закріпився в суспільній свідомості двох народів. Вивчення процесів інтелектуалізації національних територій у ході формування культурно-історичного типу, її місце в системі європейської цивілізації, значення для історії Центрально-Східного регіону дозволяють зрозуміти обумовленість конкретної спільної і відцентрової чесько-словацької, словацько-чеської практики історичними реаліями. На тлі історико-культурного аналізу можливе і звернення до національно-ментального типу, сформованому на певній території і в певний час. Саме уявлення про національно-ментальний тип дозволяє поєднати разом зовнішні регіонально-географічні, історико-політичні умови існування націй із внутрішнім етнічним світом, з'ясувати причину активізації конкретного соціально-політичного типу в певних умовах історико-культурної специфіки.

З огляду на зазначене, цілком логічно буде виділити такий чинник методології дослідження проблематики міждержавного співіснування в умовах історико-культурного простору, як процес формування національної ідентичності в умовах регіональної специфіки країн Центрально-Східної Європи. Процес формування національної ідентичності західного слов'янства, вважає Є.Бевзюк, це специфічне європейське етноісторичне явище заради збереження свого регіонально-культурного обличчя. Історія чеської і словацької гілок слов'ян – складний шлях народів, які через політичні обставини з часів середньовіччя змушені були існувати на зламі трьох європейських етнокультур – германської, угорської та слов'янської, що і обумовило полівекторність їх етноісторії. Відповідно, з одного боку, трагедійність, як наслідок насильницької германізації та мадяризації, а з іншого – можливість засвоювати інтелектуальні надбання західної

цивілізації, безпосередньо брати участь у розвитку Центрально-Східного регіону Європи. Опинившись у зоні німецько-угорського соціально-політичного впливу, чехи і словаки протягом своєї історії зосередили сили на засвоєнні та погодженні елементів двох регіонально-культурних типів, що з часом привело до гіпертрофії частки західного типу культури. Як наслідок, у чеському національному русі переважали помірковані політичні настрої (Ф.М.Пельцел, Й.Добровський, Ф.Палацький, Ф.Л.Челаковський), що стало причиною мовно-історичної парадигми відродження чеської нації. Словацький рух формувався на тлі ідеї компромісу (Я.Коллар, П.Й. Шафарик) і радикалізму (Л.Штур, М.Годжа, Й.Гурбан). При цьому національно-культурна програма словаків віддзеркалювала мовно-літературний модус їх регіонального пробудження [47].

Ще одна складова методики дослідження історико-культурного простору – етнокультурна. Вона поєднує вивчення культур окремих етнічних груп – чеської і словацької в процесі міжкультурної взаємодії етносів. Сам метод передбачає дослідження етнокультурних цінностей (мова, релігія, обряди, традиції) народів, що проживають на території Чехії та Словаччини.

Далі, від моменту підписання у 1992 р. Маастрихтського договору про Європейський Союз та Лісабонського договору 2007 р. у змісті міждержавних відносин Чеської і Словацької Республік актуалізувалися демографічний і міграційний чинники (М.Цукат, М.Шварк, Й.Майер) [48]. Тому, цілком природно розглядати означені нами чинники у якості важливих складових методології субрегіональних досліджень. Поряд з традиційними проблемами розселення і розміщення трудових ресурсів аналіз включає дослідження проблеми переміщення населення в ході індустріалізації або деіндустріалізації.

Загалом, взаємозв'язок між національними і регіоноутворюючими факторами становить певну просторову етнонаціональну спільність, основою якої є субрегіональний історико-культурний простір. Стосовно етнонаціонального і субрегіонального історико-культурного простору можна сказати, що це зв'язок особливого і загального. Етнічне успадковує ціннісно-нормативне ядро території, форми і способи життя представників соціуму та адаптує їх для умов конкретного історико-культурного простору.

Для того, щоб на конкретній території склалася своя субрегіональна особливість міжнаціональних, міждержавних відносин, історико-культурний простір повинен пройти кілька етапів. Перший – це політичний період. Він передбачає включення певного географічного простору в поле конкретної соціополітичної традиції (в нашому випадку - геополітичні терени монархії Габсбургів). Другий – соціально-економічний. Він передбачає існування етнічних територій у рамках наднаціональної за

своєю суттю феодальної системи. При цьому в умовах становлення національних ідей (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) з'являється уявлення про роль, яку покликана відігравати етнічна територія в долі регіонального простору.

Наступний етап пов'язаний з процесом фіксації національної свідомості за принципом «чужий – свій», її інституційним закріпленням. На цьому етапі в національному просторі утворюються передумови для осмислення нової історичної якості історико-культурного простору, держава-нація включається в процес міжнаціональної взаємодії і міжкультурної комунікації.

Нарешті, на четвертому – глобалізаційному етапі – народи, що живуть на конкретній національній території, починають повертатися до ідеї історико-культурного простору як до такого собі засобу збереження своєї національно-культурної ідентичності в рамках субрегіональної традиції і специфіки. Означена тенденція – це відповідь на виклики глобалізації, яка потягнула за собою кризу етнокультурної ідентичності, міжкультурної взаємодії, а також збереження самотності національних культур.

Варто констатувати, що соціально-політична практика народів Центрально-Східної Європи стала причиною утворення такого феномену, як історико-культурний простір. У процесі діалектичного розвитку європейських територій субрегіон виконав функції інтегратора етнічно розрізаних елементів, реалізуючи на практиці модель полікультурної єдності. Відповідно концепція історико-культурного простору може служити фундаментом для вдосконалення сучасного інтегрованого знання як про окремі субрегіони, так і про Центрально-Східний регіон Європи. Вважаємо, що введення до методології дослідження поняття «історико-культурний простір» розширить розуміння минулого і перспектив міждержавних, міжнаціональних відносин чехів і словаків та способів розвитку їх національно-культурного простору.

Література:

1. Fukuyama Francis. *The End of History and the Last Man*. - New York: Simon and Schuster, 2006. – 432 p.
2. Віднянський С.В. З досвіду інтеграції вітчизняної історії світу: проблеми всесвітньої історії у багатотомній «Енциклопедії історії України» // *Проблеми всесвітньої історії*. – 2017. – №1(3). С11.
3. Алексєєв Ю.М., Кравченко Н.М., Павленко Ю.В. Теоретичні засади курсу історії слов'янських народів в українській вищій школі // *Український історичний журнал*. – 1993. – № 10. – С.86 – 94; Зашкільняк Л. *Методологія історії*. – Львів, 1999. – С.193. – 227 с.; Дорошко М.С. *Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки XX століття: дисертація на здобуття наукового ступеня д-ра іст. наук: 07.00.01*. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – С.13–27. – 424 с.; Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. *Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід*. – Х.:

- Вид-во «Титул», 2008. – 504 с.; Ситник О.М. Роль ідеології в історичному процесі: проблеми та особливості дослідження // Український історичний журнал. – 2009. – № 4. – С.164–175; Віднянський С.В. Стан, проблеми та перспективи досліджень зі всесвітньої історії в Україні// Український історичний журнал. – 2010. – № 5. – С.166–179; Верменич Я.В. Системологія історичної локалістики: пошук парадигмальних орієнтирів // Український історичний журнал. – 2011. – № 5. – С.110–130; Горенко О.М. Еволюція марксистської теоретичної традиції як об'єкт інтелектуальної історії // Український історичний журнал. – 2013. – № 2. – С.136–153.
4. Миллер А.И. Центральная Европа как исторический регион // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.4-25; Чубарьян А.О. Россия и Центральная Европа // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.115-127; Роксандич Д. «Европа граждан», Средняя Европа и границы Европы // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.128-136; Сюч Е. Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.147-265; Lemberg H. Zur Entstehung des Osteuropabegriffs im 19. Jahrhundert. Vom "Norden" zum "Osten" Europas // Jahrbucher für Geschichte Osteuropas. - NF, 33. - 1985. - S. 48-91; On the Edge. Ukrainian-Central European-Russian Security Triangle / Ed. by M. Balmaceda. - Budapest: CEU Press, 2000. - 221 p.; Historia Europy Srodkowo-Wschodniej. T. 1 / Red. J. Kloczowski. - Lublin: Instytut Europy Srodkowo-Wschodniej, 2000. - 554 s.
 5. Baran Pavel, Drulák Petr. Česko na cestě. Pavel Baran, Petr Drulák (eds.). - Praha : Academia, 2017. – S.6-10. - 67 s.;
 6. Slovakia in History. Ed. by: Mikuláš Teich - Dušan Kováč - Martin D. Brown. - Cambridge, 2011. – S.23-25. всего - 413 s.
 7. Macho Peter. Revolúcia 1848/49 a historická pamäť. - Bratislava, Historický ústav SAV, 2012. - 306 s.; Zückert Martin, Schvarc Michal, Meier Jörg. Migration - Zentrum und Peripherie - Kulturelle Vielfalt : Neue Zugänge zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei. Leipzig : BiblionMedia, 2016. - 352 s; Londák Miroslav. Koniec komunistického režimu a ekonomika Slovenska a Československa //Slovensko a Československo v XX. storočí. Vybrané kapitoly z dejín vnútornej i zahraničnej politiky. K 70. Narodeninám. - Bratislava, Historický ústav SAV vo vyd. Typoset print 2010 s. 317-328; Karpíšek Jaromír, Sturz Zbyněk, Bláhová Marie. České, slovenské a československé dějiny 20. století. - Ústí nad Orlicí : Otfis, 2017.- 367 s.
 8. Vaněk Miroslav, Krátká Lenka. Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace. - Praha : Karolinum, 2014. - 541 s.; Hanula Matej, Kšiňan Michal. Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou: kapitoly z dejín 20. storočia k jubileu Buhimily Ferenčuhovej. - Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017. - 319 s.
 9. Palacký F. Idea státu Rakouského. Úvodem opatřil a vydal Dr. Zdeněk V. Tobolka [Electronic resource] / F. Palacký // – V Praze: Nákladem J. Otty, 1907. – 136 s. – Mode of access: http://www.pdfknihy.maxzone.eu/books/historie/idea_statu.pdf (last access: 30.08.2015). – Title from the screen.
 10. Havlíček K. Slovan a Čech / K. Havlíček // Pražské noviny. 22.02.1846 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.karelhavlicek.cz/dotykovka> (last access: 23.07.2016). – Title from the screen.
 11. Tomek Wladiwoj. Novější dějepis rakouský. Od r. 1526 do r. 1860 [Electronic resource] / Wladiwoj Tomek // – Praha: J.Otto, 1887. – 584 s. – Mode of access: [https:// books.google.ru/books](https://books.google.ru/books) (last access: 15.05.2009). – Title from the screen.
 12. Masaryk T.G. Palackého idea národa českého / T.G. Masaryk // – Praha: Vydal Čin, 1947. – 5. vyd. – 70 s.; Masaryk T.G. Česká otázka. Česká otázka. Naše nynější krize / T.G. Masaryk // – Praha: Vydal Čin, 1948. – 657 s

13. Hanula Matej, Kšiňan Michal. Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou: kapitoly z dejín 20. storočia k jubileu Buhimily Ferenčuhovej. - Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017. - 319 s.; Karpíšek Jaromír, Sturz Zbyněk, Bláhová Marie. České, slovenské a československé dějiny 20. století. - Ústí nad Orlicí : Oftis, 2017. - 367 s.; Slovenské dejiny v dejinách Európy : vybrané kapitoly / Kováč, Dušan, - Bratislava: Historický ústav SAV, 2015. - 455 s.; Michalek Slavomír. Rivali a partneri studenej éry. - Bratislava : VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied : Historický ústav SAV, 2017. - 560 s.
14. Kováč Dušan. Slovenské dejiny v dejinách Európy: vybrané kapitoly. - Bratislava : Veda ; Historický ústav SAV, 2015. - S. 18-19. - 455 s.
15. Сюз Е.Три исторических региона Европы // Центральная Европа как исторический регион. - М., 1996. - С.147-265.
16. Миллер А.И. Тема Центральной Европы: история, современные дискурсы и место в них России. // НЛО. – 2001. – № 52. – URL <http://magazines.russ.ru/nlo/2001/52/mill.html>
17. Vaněk Miroslav, Krátká Lenka. Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace. - Praha : Karolinum, 2014. 541 s.
18. Hanula Matej, Kšiňan Michal. Slovensko a Európa medzi demokraciou a totalitou: kapitoly z dejín 20. storočia k jubileu Buhimily Ferenčuhovej. (eds.). - Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 2017. – 319
19. Павлов Ф.Н. Чехословакия завершает строительство социализма [Электроний ресурс] // Текст. – Москва: Изд-во ИМО, 1960. – 59 с. – URL: <http://library.univer.kharkov.ua/OpacUnicode/index.php?url=/notices/index/IdNotice:449694/Source:default>
20. Malý Jakub. Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí [Electronic resource] / Malý Jakub // – Praha: J.Otto, 1880. – Č. II. – 94 s. – Mode of access: <https://archive.org/stream> (last access: 20.12.2016). – Title from the screen.
21. Palacký F. O národech uherských zvláště Slovanech [Electronic resource] / F. Palacký // Časopis Společnosti vlastenského museum w Čechách. – Prag: Nákladem Českého museum, 1829. – D. 3. – S.11–38.
22. Leopold Leo Thun-Hohenstein (Graf von). Worte eines Čechen, veranlasst durch die Graf J. M. v. Thun'sche Broschüre: Der Slavismus in Bohmen [Electronic resource] – Leipzig: Ebend., 1845. – 25 s. – Mode of access: <http://books.google.com.ua/books>.
23. Ľudovít Ľtúr. Starý a nový vek Slovákov // [Electronic resource] – Mode of access: texty.citanka.cz/stur/snvtoc.html
24. Ľtúr, L. – Palackému F. List. 10.04.1836 / Ľtúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. II. – S. 60 61. – S. 59–62; Ľtúr, L. – Palackému F. List. 27.11.1836 / Ľtúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 93. – S. 92–94; Ľtúr, L. – Palackému F. List. 07.10.1843 / Ľtúr Ľudovít. Listy. Zost. J. Ambruš. – Bratislava, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1954. – D. I. – S. 270.
25. Danilčik M.L'. Stur a Slovanský zjazd v Praze roku 1848 // L'. Stur v suradniciach minulosti a súčasnosti. – Matica slovenska, 1997. s.87. Vcero – S.84–103.
26. Коллар Иоанн. О литературной взаимности между различными племенами и наречиями славянскими / Перевод М.П. Погодина [Электронный ресурс] // Отечественные записки. – Санкт-Петербург, 1840. – Т. VIII. – С. 1–24. – С. 65–94. – URL: <https://books.google.ru> (дата обращения: 02.05.2011). – Название с экрана
27. Шафарик П.Й. – Коллару Я. Письмо. 18.01.1831 / Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. Русско-чешские связи конца XVIII и первой половины XIX столетий. – Варшава: Тип. Варшавского учебного округа, 1902. – С. 165–166.

28. Kollár Ján. O literární vzájemnosti mezi kmeny a nářečími slávskými // Hronka. – 1836. – №2. – S. 38–53.
29. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. - Ужгород: ПП «АУТДОР – ШАРК», 2017.– С.284.
30. Masaryk T.G. Slovanské studie: Jana Kollára Slovanská vzájemnost [Electronic resource] // Naše doba. – 1894 – Ročník I. – Praha, 1894. s.483–485 Vcero – S. 481–500; S. 588–598; – S. 655–671; – S. 721–760; – S. 833–844; – S. 891–920. – Mode of access: <http://archive.org/stream/>
31. Holotík L. Die Slowaken / Die Habsburgermonarchie 1848–1849. – Wien, 1980. – B.3. s.795. Vcero – S. 775–800.
32. Novotný J. K projektům společného státně politického řešení české a slovenské otázky za revoluce 1848–1849 [Electronic resource] // Zborník Filozofickej fakulty university Komenského. Historica. – Bratislava, 1971. – № 22. – S. 87–96. – Mode of access: <http://www.watson.sk/index.php>
33. Матула В. Славянский характер словацкой политики в революции 1848–1849 гг. // Славянский альманах, 2008. – М.: Индрик, 2009. – С.33-34.
34. Havlíček-Borovský Karel. Naše politika // Národní noviny. 05.06.1848 [Electronic resource] KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: archiv.ucl.cas.cz; Havlíček-Borovský, Karel. Nove volby do Frankfurtu// Národní noviny. 22.02.1849 [Electronic resource] KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: archiv.ucl.cas.cz.
35. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. - Ужгород: ПП «АУТДОР – ШАРК», 2017.– С.248.
36. Havlíček K. Naše politika [Electronic resource] // Národní noviny. 12.04.1848 // Ústav pro českou literaturu AV ČR, v. v. i. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz>.
37. Havlíček K. Slovo v čas o nepoctivosti našich nepřátel, německo-maďarských hegemonův [Electronic resource] // Národní noviny. 29.09.1848. // KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů. – Mode of access: <https://archiv.ucl.cas.cz>.
38. Бевзюк Є.В. Формування національної ідентичності західних слов'ян. - Ужгород: ПП «АУТДОР – ШАРК», 2017.– С.442.
39. Масарик Т.Г. Мировая революция. Воспоминания. Прага: Орбис, 1927. – Т.2. С.268.
40. Slovenské dejiny v dejinách Európy : vybrané kapitoly / Kováč, Dušan, Bratislava : Veda ; Historický ústav SAV, 2015. S. 23-25. - 455 s.
41. Vörös, László. «Národ»: vec, skupina či kategória? // Kapitoly z histórie stredoeurópskeho priestoru v 19. a 20. storočí. Pocta k 70-ročnému jubileu Dušana Kováča - Bratislava, Typoset print pre Historický ústav SAV, 2011. - S. 50-63.
42. Karpíšek Jaromír, Sturz Zbyněk, Bláhová Marie. České, slovenské a československé dějiny 20. století. - Ústí nad Orlicí : Oftis, 2017. - 367 s.; Zückert Martin, Schvarc Michal, Meier Jörg. Migration - Zentrum und Peripherie - Kulturelle Vielfalt : Neue Zugänge zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei. Leipzig : BiblionMedia, 2016. - 352 s.
43. Slovakia in History. Ed. by: Mikuláš Teich - Dušan Kováč - Martin D. Brown. - Cambridge, 2011. - 413 s.; Slovenské dejiny v dejinách Európy : vybrané kapitoly / Kováč, Dušan, Bratislava : Veda ; Historický ústav SAV, 2015. - 455 s.;
44. Karpíšek Jaromír, Sturz Zbyněk, Bláhová Marie. České, slovenské a československé dějiny 20. století. - Ústí nad Orlicí : Oftis, 2017. - 367 s.
45. Vaněk Miroslav, Krátká Lenka. Příběhy (ne)obyčejných profesí: česká společnost v období tzv. normalizace a transformace. - Praha : Karolinum, 2014. 541 s.
46. Slovenské dejiny v dejinách Európy : vybrané kapitoly / Kováč, Dušan, Bratislava : Veda ; Historický ústav SAV, 2015. – S.409. vcero - 455 s.

47. Бевзюк Є.В. Становлення національної ідентичності чехів, словаків і лужицьких сербів наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. К. 2017. – С.21.
48. Zückert Martin, Schvarc Michal, Meier Jörg. Migration - Zentrum und Peripherie - Kulturelle Vielfalt : Neue Zugänge zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei. Leipzig : BiblionMedia, 2016. - 352 s.